

УДК 477-279.17

Костянтин Бережко
Юрій Кіреєв

Свідки Єгови в сучасному світі та Україні

Анотація. Подана стаття висвітлює історію Свідків Єгови як християнської релігії в Україні від часу виникнення на українських територіях на початку ХХ століття до сьогодення. Окремо описана відповідь Свідків на масовані спроби нацистського та радянського режимів маргіналізувати та подавити їхні релігійні прояви. Зокрема, аналізується та роз'яснюється біблійна природа та конфесійний зміст одного з основних вчень Свідків — нейтралітету, що він означає і чого він не означає для віруючих. Це дає змогу краще розуміти сучасні прояви нейтралітету представників конфесії, коли постає питання із дотриманням деяких вимог держави.

Наводяться статистичні дані зростання кількості членів конфесії протягом історії, які вказують на провал намагань репресивних машин тоталітарних урядів викоринити віровчення на підконтрольних територіях.

Вперше публікується інформація зі спогадів Свідків, які намагалися отримати державну реєстрацію у 1949 році при комуністичному режимі та реакція представників уряду на спроби віруючих бути відкритими для держави та суспільства.

Просліджується зв'язок між визнанням держави шляхом державної реєстрації та активізацією конфесійної діяльності, якою Свідки фактично спростовують міфи та

ярлики, які тоталітарні режими продукували та нав'язували суспільству десятиліттями. Акцентується увага на поточній діяльності Свідків, яка дає уявлення про їхнє ставлення до українського суспільства та їхню роль у зміцненні та ствердженні християнських цінностей серед співгромадян. Аналізується їхня видавнича діяльність, праця по євангелізації, релігійні та сімейні цінності, публічні богослужіння, навчальні програми, їхня добродійна та соціальна робота, ставлення до представників інших віросповідань.

Особливо досліджується погляд на піклування про здоров'я. Описуються засади розумного балансу, якого дотримуються Свідки, між правом на інформований вибір у лікуванні (зокрема щодо відмови від використання крові) та ставленням до життя і здоров'я як до однієї з найвищих цінностей для людини. Констатується значний внесок Свідків Єгови у розвиток альтернативних безкровних методів лікування у світовій медицині.

Оприлюднюються висновки низки релігієзнавчих наукових експертиз українських та європейських інституцій стосовно соціальної та педагогічної цінності матеріалів, які публікуються та розповсюджуються Свідками Єгови через власну періодику та офіційний онлайн ресурс.

Висвітлено активність Свідків Єгови щодо благодійної допомоги мирному населенню під час конфлікту на Донбасі. Розглядається діяльність Свідків Єгови в контексті їхнього ставлення до культури, історії та традицій народів, серед яких вони живуть. Зокрема, частиною туристичної програми для одновірців з-за кордону, які приїжджають на спільні богослужіння, конгреси, є ознайомлення із українськими пам'ятками та історичним надбанням. Друк

та розповсюдження біблійних публікацій здійснюється Свідками на 14 мовах малих корінних народів на території України.

Окреслено соціальну значущість біблійного навчання, яке направлене на задоволення духовних потреб українців з вадами слуху та зору, а також тих, хто перебуває у місцях відбування покарань.

Вперше розглянуто значущі рішення вищих судів в Україні та інших країнах щодо Свідків Єгови. За останні роки у вищих вітчизняних та закордонних судах розглядалися питання військового обов'язку та права на альтернативну (невійськову) службу; відповідності конфесії вимогам надання державної дотації, гарантованої визнанням релігіям; права будувати та використовувати власні богослужбові (культурні) будівлі та належної оцінки правоохоронними органами злочинів ненависті на релігійному ґрунті проти Свідків Єгови. Рішення, прийняті судами у вищезазначених справах, показують, що держави розглядають Свідків Єгови як визнану релігію, що має право на реалізацію свободи совісті та віросповідання.

Ключові слова: Свідки Єгови, нейтралітет, тоталітарні режими, операція «Північ», державна реєстрація.

Kostantin Berezhko
Yuriy Kireyev

Jehovah's Witnesses in the Modern World and Ukraine

Abstract. This article highlights the history of Jehovah's Witnesses as a Christian religion in Ukraine from its appearance on the territory of Ukraine in the early 20th century to the present day. The response of the Witnesses to the massive attempts of the Nazi and Soviet regimes to marginalize and suppress their

religious manifestations is described separately. In particular, the biblical nature and confessional content of one of the fundamental teachings of the Witnesses – neutrality – is analyzed and explained. It includes the information about what it means and what it does not mean for believers. This makes it possible to better understand the current display of the neutrality of the denomination members when it comes to compliance with certain requirements of the local government.

The growth statistics of the denomination members throughout history are given, which indicate the failed attempts of the totalitarian governments repressive system to eradicate the faith in the controlled territories.

For the first time, information is published from the memoirs of Witnesses who tried to obtain state registration in 1949 when under the communist regime, and the reaction of the government officials to believers' attempts to be recognized by the state and society.

There is a link between the recognition of the state through state registration and the increase of confessional activity, by which the Witnesses actually disprove the myths and labels produced and imposed on society by totalitarian regimes for decades. Emphasis is placed on the Witnesses' current activities, which gives an idea of their attitude towards Ukrainian society and their role in strengthening and affirming Christian values among fellow citizens. Their publishing activity, evangelization work, religious and family values, public worship, educational programs, charitable and social work, attitude to representatives of other religions are analyzed.

The attitude to health care is particularly examined. It describes the principles of a reasonable balance that Witnesses follow

between the right to make informed treatment choices (including the refusal to use blood) and the attitude toward life and health as one of the highest human values. The significant contribution of Jehovah's Witnesses to the development of alternative nonblood treatments in world medicine is acknowledged.

Therein are recorded the conclusions from numerous religious studies of Ukrainian and European institutions regarding the social and pedagogical value of materials published and distributed by Jehovah's Witnesses through their periodicals and official online resources.

The involvement of Jehovah's Witnesses in providing charitable assistance to civilians during the conflict in Donbas is highlighted. The activities of Jehovah's Witnesses in the context of their attitude to the culture, history, and traditions of the local people are considered. In particular, the part of the tourist program for fellow believers, who come from abroad to join in the ministry or assemblies, is to get familiar with Ukrainian monuments and the historical heritage. Witnesses publish and distribute Bible publications in 14 languages spoken by small indigenous communities in Ukraine.

The social significance of biblical teaching, which is meant to meet the spiritual needs of Ukrainians with hearing and visual impairments as well as those who currently remain in places of correctional centers is outlined.

For the first time, significant decisions of higher courts in Ukraine and other countries regarding Jehovah's Witnesses are considered. In recent years, the issues of military service and the right for alternative (non-military) service have been considered in higher domestic and foreign courts; denomination's compliance with the requirements for the provision of state subsidies guaranteed to

recognized religions; the right to build and use their places of worship, and proper assessment of religious hate crimes against Jehovah's Witnesses by law enforcement agencies. The decisions of the courts in the above-mentioned cases show that states consider Jehovah's Witnesses to be a recognized religion with the right to exercise freedom of conscience and religion.

Key words: Jehovah's Witnesses, neutrality, totalitarian regimes, operation "North", state registration.

Постановка проблеми. Свідки Єгови – це відома християнська релігія [ECHR 2010: 302/02], яка в Україні має численне представництво – близько 130 тисяч активних членів (станом на 1 листопада 2020 року). На тлі заборони Свідків Єгови в Росії медійна та наукова активність щодо цієї течії в останні роки зростає. У зв'язку з цим навколо Свідків існує багато міфів, вигадок чи некоректної інтерпретації їхніх поглядів. Зокрема критикуються їхні доктрини, релігійна та соціальна діяльність. Така критика частіше походить від релігійних організацій, ніж з наукових кіл [Ivanenko 2020: 25-40].

Не вдаючись до розвінчування кожного міфу, даний матеріал описує різні аспекти релігії Свідків Єгови, які легко можуть бути перевірені та підтверджені кожним нейтральним дослідником. Також матеріал висвітлює деякі їхні віровчення та різні аспекти їхньої взаємодії з українським суспільством та державою. Аналізуються фактологічні чинники, які створюють науково-аргументовану базу для сприйняття релігії Свідків Єгови як визнаної і вкоріненої в українське суспільство.

Вчені прагнули об'єктивно дослідити історію та особливості релігії Свідків Єгови.

Позиція українських дослідників представлена працями Відділення релігієзнавства Інститут філософії НА України [Колодний 2017: 70, 71; 2012-2013: 183-185] і вигідно вирізняється від російських досліджень за невеликим виключенням [Елбакян 2014: 239-241]. Українські вчені досі виявляють зацікавленість Свідками Єгови у зв'язку з практикою масових переслідувань віруючих в Росії та на окупованих територіях. Але крім таких оперативних реакцій є фундаментальні наукові цілі, частину з яких і планується покрити цією публікацією.

Останнє ґрунтовне дослідження питань, що висвітлюються цією публікацією, робилось у 2007 році [Яроцький 2007: 416-616]. Однією з цілей даного матеріалу є актуалізація у часі, уточнення та розширення наукових висновків, зроблених у попередніх дослідженнях. Задля досягнення цієї мети була досліджена періодика та публікації на офіційному веб-ресурсі Свідків Єгови за останні 10 років (2010-2020 рр.), досліджено архівні джерела Центру Свідків Єгови в Україні, проаналізовано згадки в українських медіа про активність релігії за останні роки.

Основний виклад. Виникнення свідків Єгови на українських територіях. Стан організації під час та після II світової війни.

Поява на українських територіях. Згідно з інформацією зі «Щорічника Свідків Єгови» за 2002 рік, «Дослідники Біблії, як колись називалися Свідки Єгови, діяли в Україні вже більше сторіччя тому. Під час своєї першої закордонної подорожі 1891 року Ч. Т. Рассел, видатний Дослідник Біблії, відвідав чимало країн в Європі та на Близькому Сході. По дорозі в тодішній Константинополь (Туреччина) він

зупинився в Одесі. Пізніше, 1911 року, він виголошував ряд біблійних лекцій у великих європейських містах, в тому числі у Львові». У середині 1920-х років в Західній Україні було організовано багато груп Дослідників Біблії.

У «Щорічнику» також зазначалося, що «у травні 1926 року на Закарпатті в селі Великі Лучки відбувся перший конгрес Дослідників Біблії. Було 150 присутніх, і 20 осіб охрестилося. Наступного року 200 чоловік відвідали конгрес, який проводився просто неба в центральному парку в Ужгороді. Невдовзі конгреси пройшли в інших містечках на Закарпатті. У 1928 році відбувся перший конгрес у Львові. Згодом конгреси були проведені в Галичині і на Волині. На початку 1932 року конгрес відбувся в селі Солотвино (Закарпаття) на подвір'ї будинку, де Дослідники Біблії регулярно проводили свої зібрання. На ньому були присутні близько 500 осіб. Відомо, що в ті часи також існували групи Дослідників Біблії у Харківській області, Києві та Одесі» [Щорічник 2002: 121, 128]. Віровчення Свідків Єгови швидко розповсюджувалися серед українців і приймалися ними.

Нейтралітет. Однією з головних християнських віровчень Свідків Єгови є їхня віддавна сформована аполітична позиція відмови від насилля, яка полягає в тому, що вони не підтримують жодної сторони конфлікту. У кожній державі і за будь-яких обставин вони намагаються зберігати повний нейтралітет або позицію невтручання. Це стосується військових, громадських, соціальних, політичних та інших протистоянь. Свідки – аполітичні.

Засади такої позиції походять з їхнього розуміння деяких біблійних уривків, зокрема, слів Христа: «Люби Єгови, Бога свого...

Люби ближнього, як самого себе» (Матвія 22:37-39); «не належа[ти] до світу» (Івана 17:16) та ін. Свідки наслідують приклад Ісуса, який відмовився від пропозиції зайняти політичну посаду. Вважаючи себе представниками або «послами» Божого Царства, вони зберігають нейтралітет щодо політичних справ будь-якої країни, зокрема тієї, в якій живуть.

У часописі «Вартова башта» Свідки зазначають, що «ми віддаємо Богові те, що по праву належить йому, коли зберігаємо нейтралітет у політичних справах світу (Ісаї 2:4). Отже, ми не чинимо опору владі, правління якої допускає Єгова, і не підтримуємо патріотичних чи націоналістичних заходів (Римлян 13:1, 2). Ми не здійснюємо тиск на владу, не голосуємо за політичні партії чи кандидатів, не балотуємося на урядові посади і не беремо участі в антиурядових заходах. Біблія наводить кілька підстав того, чому Бог вимагає, щоб ми зберігали нейтралітет. Наприклад, ми дотримуємося вчень Божого Сина, Ісуса Христа, і наслідуємо його приклад, коли не належимо до світу і не беремо участі у політиці та війнах (Івана 6:15; 17:16). Ми повинні залишатися нейтральними, щоб бути вірними підданими Божого Царства. Інакше як би ми могли з чистим сумлінням проповідувати добру новину про те, що лише Боже Царство зможе вирішити людські проблеми» [Вартова башта 2016: 27, 28].

У 1939 році, коли розпочалася Друга світова війна, Свідків Єгови по всьому світі нараховувалося 72 475 і вони активно діяли у 115 країнах (згідно політичної мапи світу 1990 року) [Возвещатели 2007: 461]. Після закінчення війни, до якої було втягнуто понад 60 країн, у тому числі ті, в яких були Свідки Єгови, по всьому світі активних

членів організації нараховувалось вже 127 478 осіб (станом на 1945 рік) [Yearbook 1945: 216, 217]. Тобто відбувся чисельний ріст активних Свідків по всьому світі більше ніж на 55 000 осіб попри вороже ставлення декількох світових режимів того часу. Як за націонал-соціалістичного, так і комуністичного режимів, Свідки Єгови зазнавали утисків та переслідувань з боку влади за свій політичний нейтралітет.

В умовах фашистської окупації. Діяльність Свідків Єгови у багатьох країнах світу, в тому числі й Україні, була заборонена і проходила нелегально, оскільки Свідки Єгови не підтримували нацистський тоталітарний режим. Доктор Лоренс Барон з Державного університету в Сан-Дієго, професор сучасної німецької та єврейської історії про позицію Свідків Єгови висловився так: «[Свідки] поставили свою віру в Бога вище за вимоги нацистської держави. Вони вважали культ Гітлера світською формою поклоніння і не обожнювали його, салютуючи йому або говорячи «Хайль Гітлер»... Оскільки Бог наказав любити ближніх і нікого не вбивати, Свідки відмовлялися йти на військову службу» [Пробудись 1999: 24]. Професор Роберт Герварт написав, що Свідки Єгови були «єдиною групою в третьому Рейху, яку переслідували лише через її релігійні погляди» [Gerwarth 2011: 105]. Хоча Свідки Єгови були першими серед жертв нацистської наруги, але вони також повідомляли про звірства проти євреїв, поляків, а також калік та інших [Яроцький 2007: 523].

У Німеччині та на окупованих нацистами територіях у період Голокосту жило близько 35 000 Свідків Єгови. Близько 1500 з них загинуло [Голокост 2018]. Німецький історик Детлеф Гарбе зауважив, «що в той час Свідки Єгови склали від 5 до 10

відсотків усіх ув'язнених. ... А це означає, що з усіх релігійних груп, за винятком євреїв, есесівці найбільш переслідували Свідків Єгови» [Пробудись 1995: 10]. Унікальним виглядає той факт, що на відміну від інших груп, ув'язнених у гітлерівських таборах, Свідки Єгови могли вийти на свободу відразу, підписавши заяву про зречення від своїх вірувань [Яроцький 2007: 526].

На Закарпатті, яке у той час окупувала Угорщина, представники влади наклали заборону на діяльність Свідків Єгови, закрили Зали Царства, брутально поводитися зі Свідками, майже всіх чоловіків за відмову служити в угорському війську запроторили до угорських в'язниць. Угорська влада вважала Свідків Єгови небезпечнішими за комуністів. В Галичині з приходом німців по селах прокотилася хвиля жорстоких переслідувань [Яроцький 2007: 520].

Радянська влада. Наприкінці 1944 року радянські війська ввійшли на територію Західної України і оголосили тотальну мобілізацію. Тоді ж загони українських партизан почали воювати проти німецьких та радянських військ. Жителів Західної України змушували приєднуватися до партизанських загонів. Така ситуація стала для Свідків Єгови новим випробуванням щодо збереження нейтралітету. За відмову воювати декотрі віруючі загинули [Щорічник 2002: 152].

Із встановленням радянської влади в західних областях України відразу ж почалися репресії проти Свідків Єгови: масові арешти, групові судові процеси, вивезення сімей Свідків Єгови до Сибіру і Казахстану. Причинами репресій була відмова Свідків Єгови брати до рук зброю, служити в радянській армії, брати участь в голосуванні за «сталінський блок комуністів

і безпартійних». Усе це кваліфікувалося тоталітарним комуністичним режимом (як і раніше тоталітарним нацистським) як «підривна антирадянська діяльність» [Колодний 2001: 158]. В роки радянської влади Свідки Єгови були, по суті, оголошені забороненою конфесією.

У 1944–1950 рр. Свідків Єгови судили військові трибунали як «особливо небезпечних злочинців» та «ворогів народу». Вироки також виносили так звані «особливі наради», «двійки» і «трійки». Вироки були суворі й однозначні: від 10 до 25 років і з конфіскацією майна. У 1946 і 1947 рр. відбувалися масові арешти і групові судові процеси над Свідками Єгови у Львівській, Станіславській (нинішній Івано-Франківській), Тернопільській, Волинській та Рівненській областях. У кожному такому судовому процесі на лаві підсудних було по 10–15 віруючих, здебільшого жінок і похилого віку чоловіків, а деколи навіть підлітків до 14 років (чоловіки призовного віку були засуджені ще в 1944–1945 рр. за відмову брати до рук зброю і служити в Червоній армії) [Яроцький 2007: 529, 530].

Відомо, що попри такі утиски у той період, в 1946 році, головну релігійну подію для Свідків – Спомин Христової смерті (Вечерю Господню) – на Західній Україні відвідало загалом 5 218 осіб [Щорічник 2002: 154].

Тим часом у ЗМІ Свідків Єгови зображали не інакше як «американськими агентами», «шпигунами», які діють під орудою ЦРУ та інших «імперіалістичних спецслужб». Таке безпідставне та нічим не підтвержене звинувачення доволі ефективно спрацьовувало при формуванні ворожої до Свідків Єгови громадської думки. Навіть у радянських енциклопедіях було

зазначено про злісну «антирадянську» діяльність Свідків. Місцева влада та КДБ широко використовували пресу в своїх ідеологічних цілях, спрямованих проти будь-яких проявів «єговізму». Керівників та членів громади зображали як психічно неврівноважених людей або кримінальних злодіїв з антигуманними намірами [Яроцький 2007: 530].

Після війни влада продовжувала арештовувати та судити Свідків Єгови нібито за нелегальну діяльність. Тож у 1949 році трое Свідків Єгови з Волині (Микола Пятоха, Ілля Бабійчук та Михайло Чумак) звернулися до органів влади з проханням юридично зареєструвати нашу діяльність. Невдовзі після того було заарештовано Михайла Чумака. Микола Пятоха, один з двох позоставших, згадує, що коли прохання було надіслано вперше, то відповіді вони не отримали. Тому вони подали в Москву друге прохання. Документи перевели до Києва. Посадові особи прийняли заявників і сказали їм, що реєстрація стане можливою лише тоді, коли Свідки Єгови співпрацюватимуть з ними. Вони не погодилися поступитися своєю нейтральною позицією. Незабаром їх двох також заарештували і засудили до 25 років ув'язнення. У спеціальній записці, надісланій з Москви місцевій владі на Волині, говорилося, що релігійний «культ» Свідків Єгови є «яскраво вираженим антирадянським рухом і тому не підлягає реєстрації». Місцевому уповноваженому Ради у справах релігійних культів наказувалося стежити за Свідками Єгови і повідомляти про них органи держбезпеки [Пятоха 1992: 1-6; Щорічник 2002: 165].

Як засвідчують архівні слідчо-судові справи, у 1944–1980 роках в Україні було заарештовано і засуджено більше трьох

тисяч Свідків Єгови на довготривалі строки – від 10 до 25 років, а їхнє майно було конфісковано. Особливої уваги заслуговує операція по виселенню Свідків Єгови у 1951 році з України та інших тодішніх західних республік СРСР (Білорусі, Латвії, Литви, Молдови та Естонії). Виселення було узгоджено з вищим керівництвом держави. Україна в цьому списку посідає ключове місце, оскільки саме тут проводилися найбільш драконівські акції з розгрому організації Свідків Єгови. З України було виселено 6140 осіб (2020 сімей) – понад 70 відсотків запланованих з усіх республік Свідків [Яроцький 2007: 533].

Державна реєстрація та релігійна свобода. Політичні зміни в країнах Східної Європи в 1989–1991 рр. сильно вплинули на розвиток організаційної діяльності Свідків Єгови. Колишні соціалістичні країни (Польща, Німецька Демократична Республіка, Чехословачія, Румунія, Угорщина) почали скасовувати заборону Свідків Єгови і легалізували їхню діяльність. Такий самий процес розпочався і у Радянському Союзі, зокрема й в Україні. Внаслідок краху тоталітарного режиму в цих країнах Свідки Єгови розпочали процес легалізації своїх структур і активної діяльності з євангелізації (проповідування).

У кінці 1990 року судові інституції реабілітували деяких Свідків Єгови, повернувши їм усі права та привілеї. У той самий час була сформована група, яка представляла Свідків Єгови перед урядовцями. У результаті тривалих зустрічей з представниками уряду в Москві та Києві Свідки отримали довгоочікувану свободу. Релігійну організацію Свідків Єгови офіційно зареєстрували в Українській РСР 28 лютого 1991 року. Це була перша реєстрація Свідків на території СРСР. Через

місяць, 27 березня 1991 року, організацію Свідків Єгови зареєстрували також у Російській Федерації. Так через більше ніж 50 років заборон та переслідувань Свідки Єгови нарешті здобули релігійну свободу.

Пізніше Радянський Союз розпався, а Україна проголосила свою незалежність. Вже у незалежній Україні статут Управлінського бюро релігійної організації Свідків Єгови у відповідності з українським законодавством зареєстровано 30 березня 1992 р. Радою у справах релігій при КМУ. Факт реєстрації статуту в державних органах підтверджує, що держава не мала жодних застережень щодо цілей, завдань та основних форм діяльності громад Свідків Єгови в Україні.

Державна реєстрація та визнання відкрили вікно можливостей для більш якісного задоволення духовних потреб членів релігійної організації, яких вже тоді було чимало. Станом на 1991 рік кількість Свідків Єгови та їхніх прихильників в Україні становила більше 58 тисяч осіб. Про це свідчить звіт про проведені Свідками масові богослужіння – конгреси – в серпні 1991 року у Києві, Львові, Одесі та Чернівцях. Загальна кількість присутніх становила 58 437 відвідувачів. У тому числі 6 228 осіб під час конгресу прийняли водне хрещення, тим самим заявивши про навернення до лав Свідків і готовність користуватися отриманою свободою поклоніння [Yearbook 1992: 22].

Свідки Єгови у XXI сторіччі. Згідно із щорічним звітом Свідків Єгови за 2019 рік, по всьому світі налічувалося 8 471 008 активних членів організації Свідків. Показником сталої зацікавленості громадськості вченням Свідків Єгови є те, що головну релігійну подію року – Спомин Христової

смерті (Вечерю Господню) – відвідало 20 919 041 особа. Тобто у 2,5 рази більше, ніж самих Свідків. Також вони звітують про 9 618 182 осіб, з якими проводять особисті біблійні вивчення. У 2019 році 303 866 осіб прийняли водне хрещення і приєдналися до лав Свідків Єгови [Звіт 2019].

Щодо України зберігається та сама тенденція. Зокрема, на даний час в Україні діють близько 130 тисяч активних членів організації. А вищезазначений Спомин в Україні у 2020 році відвідало 230 638 осіб, що на 100 тисяч осіб більше, ніж самих Свідків. Цього року ця подія відбувалася онлайн через обмеження у зв'язку з пандемією COVID-19. Ці цифри говорять про значне зростання та активний розвиток організації.

У 2021 році виповнюється рівно 30 років з дня визнання Україною Свідків Єгови та їхньої діяльності під променями релігійної свободи в країні. За цей період ця, порівняно невелика за радянської доби, релігійна група довела, що її зростання, розвиток та становлення як повноцінної релігійної течії було стримано лише радянським режимом з його антирелігійною та атеїстичною пропагандою. А ярлик «секта» та закиди щодо «промивання мізків» та «зомбування» були штучно навішені та підживлювалися, зокрема ЗМІ та силовими структурами, задля досягнення режимом політичної мети – обмежити вплив, знизити активність та популярність релігійних інституцій і дискредитувати ненаукові вірування [Ivanenko 2020: 25]. Вищезгадані звинувачення повністю нівелюються аналізом тем, на які пишуть Свідки Єгови у своїх публікаціях, про що вони проповідують та яке життя ведуть.

Видавнича діяльність. Друковані та електронні видання Свідків Єгови

наповнені кваліфікованими, привабливими та ненав'язливими нарисами, кореспонденціями, замальовками, дослідженнями, есе історичного, гуманістичного, соціального, поміркованого релігійного, географічного, економічного спрямування. Зі сторінок цієї літератури постав привабливий портрет християнської організації Свідків Єгови — не фанатичної, не людиноненависницької, не конфронтаційної, але такої, що виявляє інтерес до громадянського суспільства, демократичних цінностей, національної культури, виховання віруючих як особистостей, законслухняних громадян, гармонійно розвинених носіїв культурних, етичних і моральних цінностей. Відтак світське, актуальне, сьогоденне виважено поєднується з сакральним, есхатологічним.

Значну увагу вони приділяють позитивним християнським цінностям, нарощенню моральної, просвітницької, гуманітарної складової. Література Свідків останніх десятиріч орієнтує читачів на гуманістичні цінності, виховує повагу до різних культур, традицій, звичаїв [Яроцький 2007: 493, 494]. Матеріали, які друкуються в часописі «Пробудись!», спрямовані на викриття різних форм соціальної, расової національної, релігійної дискримінації і нетерпимості, утвердження поваги до різних народів, їхніх національних культур, звичаїв, традицій. У своїх виданнях Свідки Єгови по-сучасному, цивілізовано і на належному науковому рівні, з позицій здорового глузду, розглядають соціо-гуманітарні проблеми: виховання і навчання підростаючого покоління, стосунки батьків і дітей, програми здорового способу життя, ставлення до суспільства і держави, морально-етичні питання. Актуальними темами стали боротьба з наркоманією, алкоголізмом, неприйнятною сексуальною поведінкою,

СНІДом, а також досліджування глобальних проблем сучасності [Колодний 2001: 15-31].

Люди, які стають Свідками, не зрікаються своєї культурної ідентичності. Навпаки, Свідки Єгови пишаються розмаїтістю мов і культур, до яких вони належать. Часописи Свідків, «Вартова башта» і «Пробудись!», виходять друком рекордною кількістю мов (357 і 221 мова відповідно на початку 2020 року), а видана Свідками «Біблія. Переклад нового світу» доступна 187 мовами, в тому числі й українською [Оголошення 2020].

Матеріали Свідків мають на меті також допомагати усім людям, незалежно від їхніх релігійних вірувань, користати від застосування біблійних порад у житті. Шлюб, сім'я, діти — найулюбленіші теми сучасних публікацій Свідків Єгови. Ці проблеми висвітлюються з урахуванням особистісних рис і характеристик суб'єктів шлюбу і сім'ї. Через різні колізії сімейного життя, які розкриваються в процесі їх подолання, вирішення, подаються повчальні і ненав'язливі для читачів позитивні взірці сімейного життя. Все це загалом сприяє підтримці сімейності, цінності сім'ї і дітей у громадській думці. Досить лише назвати деякі з цих матеріалів: «6 істин, які має знати дитина» [Пробудись 2019: 4-15], «12 секретів сімейного щастя» [Пробудись 2018: 4-15]; «Депресія у підлітків. Як з нею боротися?» [Пробудись 2017 (1): 3-7]; «Як пережити смерть тата чи мами?» [Пробудись 2017 (2): 8-9]; «Доручайте дитині домашні обов'язки» [Пробудись 2017 (3): 8-9], «Коли діти вилітають з гнізда» [Пробудись 2017 (4): 10-11]; «Як набути справжніх друзів» [Пробудись 2016 (1): 10-11], «Як обговорювати проблеми» [Пробудись 2016 (3): 10-11]; «Стосунки з батьками шлюбного партнера» [Пробудись 2015 (3): 8-9]; «Чому настала криза виховання?» та «Виховання,

яке приносить добрі плоди» [Пробудись 2015 (4): 3-7]. Наприклад, журнал «Пробудись!» за останнє десятиліття (2010 – 2020 роки) опублікував більше 90 матеріалів, які стосуються проблем сучасної сім'ї, шлюбу, виховання дітей, життєвих проблем підлітків і молоді в цілому.

Сайт JW.ORG – це офіційне інтернет-джерело інформації про вірування і діяльність Свідків Єгови. Станом на травень 2020 року сайт JW.ORG вже перекладений 821 мовою, включаючи 100 жестових мов, а матеріали для завантаження доступні більше ніж 1000 мовами. До цієї кількості входить багато мов, якими немає жодного іншого матеріалу в мережі Інтернет [Новини 2019]. Цей сучасний та безкоштовний ресурс вирізняється своєю універсальністю. Для прикладу, на сайті містяться практичні поради, як протидіяти булінгу, розважливо користуватися соціальними мережами, не зловживати алкоголем, як поліпшити своє здоров'я тощо.

Весь матеріал представлений у вигляді фільмів, музики, інтерв'ю, життєвих історій, мультфільмів, анімації на дошці, робочих аркушів та навчальних завдань для дітей. Також публікуються останні новини про всесвітню діяльність Свідків Єгови та гуманітарну допомогу, яку вони надають.

Аналіз наведених вище матеріалів переконує в зорієнтованості Свідків Єгови на загальнолюдські цінності, зокрема до активного вияву любові, добра, правди, краси, здорового способу життя. Такі матеріали мають досить ґрунтовну основу: педагогічну, освітню, виховну, морально-етичну, медико-оздоровчу, психореабілітаційну. Вони побудовані на сучасних наукових методиках, які водночас обґрунтовуються біблійними порадами, вказівками,

висновками. Ще у 2001 році науковою експертизою було встановлено, що «замість ідеології людиноненависництва і відчуженості, релігійної замкнутості, фанатизму та екстремізму, Свідки Єгови утверджують загальнолюдські цінності гуманізму, активного світосприймання і поліфонічного світовідчуття в його гуманістичних, культурних, естетичних виявах і формах». Щодо релігійної періодики і матеріалів Свідків зокрема зазначалося, що «їхній позитивний вплив незаперечний, оскільки вони націлені на зміцнення єдності сім'ї, підготовки молодого покоління до гармонійного сімейного життя, активного і відповідального входження в громадянське, суспільне життя» [Колодний 2001: 34, 35].

Праця з евангелізації (проповідницька діяльність). На території України станом на травень 2020 року діють 1510 зборів Свідків Єгови, які проводять свої богослужіння наступними мовами: англійською, вірменською, жестовою, китайською, російською, румунською, угорською та українською. Також деякі Свідки Єгови вирішили вивчити іноземну мову, щоб задовольняти духовні потреби іноземців в Україні чи представників малих корінних народів.

Така діяльність особливо важлива для збереження малих і зникаючих мов. Тому на додачу до восьми зазначених мов в Україні Свідки проповідують та розповсюджують публікації ще 14 мовами (арабською, азербайджанською, в'єтнамською, гінді, іспанською, курдською (курманджі), перською (фарсі), португальською, ромською, тамільською, турецькою, туркменською, узбецькою, французькою).

«Свідки Єгови вважають, що немає біблійних підстав поділяти віруючих на клір і мирян (Матвія 23:8–10). На їхню

думку, всі християни повинні бути «вісниками Царства Божого», тобто проповідниками Євангелія (Дії 1:8). Кожен Свідок Єгови бере на себе відповідальність проповідувати «вістку про Царство» своїм ближнім. Вони відвідують таких людей і пропонують їм пройти курс біблійної освіти» [Яроцький 2007: 431].

Своє християнське завдання Свідки Єгови вбачають у тому, щоб вислуховувати як атеїстів, так і людей, які належать до різних релігій, довідуватися, в що вони вірять, і в свою чергу роз'яснити, в що вірять Свідки Єгови всім тим, хто бажає їх слухати. Таким чином, Свідки Єгови намагаються сприяти поширенню знань і розвитку взаєморозуміння. Вони вважають, що освіта, виховання поваги до людей різних переконань, культур, традицій і звичаїв — це ефективний спосіб досягнення добрих стосунків з людьми.

В останні роки релігійні заходи Свідків Єгови показують їхню зацікавленість не лише біблійними та духовними речами, а й шанобливе ставлення до культури, історії та традицій народів, серед яких вони живуть. Прикладом цього є проведений триденний спеціальний конгрес у Львові з 6 по 8 липня 2018 року. На таких конгресах Свідки Єгови навчаються Біблії, спільно моляться та співають релігійні пісні. У Львові серед 25,5 тисяч відвідувачів того конгресу було близько 3,5 тисяч Свідків Єгови з Білорусі, Канади, Молдови, Німеччини, Румунії, Словаччини, США, Угорщини та Чехії, для яких було заплановано ряд заходів, що знайомили їх з історією, культурою та способом життя українців. Перебування у Львові іноземних учасників заходу було використано також для того, аби в найкращому світлі представити українську культуру та

визначні місця країни. Екскурсія старовинними замками Львова, під час якої танцювальні колективи презентували різні віхи української історії, а також поїздка на Сколівські Бескиди, на гору Високий Верх, підкріплена народними піснями та традиційними стравами національної кухні, справили на гостей неабияке враження [Релігія 2018]. Це є переконливим спростуванням звинувачень Свідків Єгови в тому, що вони не шанують свою батьківщину, а є лише обивателями, релігійними фанатиками, космополітами, які під впливом віровчення втратили своє національне коріння і свою національну сутність.

Охорона здоров'я та лікування. Свідки Єгови цінують своє життя та здоров'я. Тому вони утримуються від куріння, не вживають наркотики, не зловживають алкоголем і не роблять абортів. Стикаючись з проблемами зі здоров'ям, вони звертаються за фаховою медичною допомогою. Такі поняття, як зцілення вірою, молитвами чи мощами святих, суперечать їхньому світосприйняттю та їхнім віруванням.

У результаті останніх медичних досягнень сучасна медицина пропонує широкий спектр лікувальних процедур. Свідки Єгови відкидають переливання цільної крові та її чотирьох основних компонентів. Це є «глибоко вкоріненим, основоположним принципом» [Royal College 2002: §2], що ґрунтується на Божій заповіді «стримуватися... від крові» (Буття 9:4; Левіт 17:14; Дії 15:29).

Протягом останнього десятиліття безкровне медикаментозне лікування перейшло у категорію передових методик і це спонукало тисячі лікарів обирати цей метод лікування для своїх пацієнтів, які не є Свідками. Професор Бернар Ерні, колишній

президент Національної ради лікарів Франції (Conseil national de l'Ordre des médecins), зазначив, що позиція Свідків Єгови «...спонукала лікарів... пристосувати клінічні протоколи так, щоб було враховано ці особисті фактори, так само як у випадку кожного пацієнта враховуються інші особисті, органічні або психологічні фактори». Він додав: «Проте рішення прийняти лікування чи відмовитись від нього завжди є правом пацієнта, коли він у свідомості, при ясного розумі і коли ніхто не чинить на нього тиску... Я стикався з людьми, що мали тверді і гідні поваги переконання та розуміли й поважали позицію і поведінку лікарів, в практиці яких іноді трапляються критичні ситуації. Я ніколи не чув, щоб ці люди за якихось обставин загрожували громадському порядку» [Hoerni 2007].

Це узгоджується з тим, що кожна людина має право вирішувати, яке лікування обрати. У зв'язку з цим Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) зазначив: «примусове медичне лікування без згоди дієздатного повнолітнього пацієнта є втручанням у його або її право на фізичну недоторканність і посяганням на права, гарантовані статтею 8 Конвенції. Свобода погодитися або відмовитися від конкретного методу лікування або вибрати альтернативний метод лікування має першочергове значення для принципів самовизначення і особистої автономії. Дієздатний повнолітній пацієнт має право прийняти рішення, скажімо, про те, чи погоджуватися на операцію, лікування або, за тією ж логікою, на переливання крові. Однак для реалізації цієї свободи необхідно, щоб у пацієнта було право приймати рішення згідно з власними поглядами і цінностями» [ECHR 2010: 302/02].

Благодійна допомога та соціальна користь. Хоча Свідки Єгови найбільш відомі своєю активною біблійною просвітницькою працею, вони не оминають інших благодійних справ, особливо під час стихійних лих та надзвичайних ситуацій. Так, коли розпочалися військові дії в Донецькій та Луганській областях, Свідки Єгови із сусідніх областей прийняли у своїх домівках 7600 одновірців та членів їхніх сімей (в тому числі тих, хто не є Свідком Єгови). Була організована доставка гуманітарної допомоги: 149 тон продуктів та 21 тонна одягу. Також була організована психологічна реабілітація постраждалих. Свої ресурси Свідки також задіяли для відновлення пошкодженого бойовими діями житла у Слов'янську. Загалом за 2018 та 2019 роки по всьому світі Свідки Єгови витратили 49,5 млн доларів добровільних пожертв на допомогу постраждалим від стихійних лих [Время 2020: 7].

Станом на травень 2020 року Свідки Єгови проводять програму біблійного навчання у близько 40 місцях відбування покарань в Україні. Адміністрація деяких закладів дозволила проведення регулярних богослужінь для ув'язнених. За цей час 14 осіб стали Свідками Єгови, а десятки осіб зробили докорінні зміни у своєму житті.

Значну увагу Свідки Єгови приділяють допомозі людям з інвалідністю. Зокрема, в українському центрі Свідків Єгови здійснюється переклад Біблії та біблійних публікацій на жестову мову для глухих людей. Українське товариство глухих відзначило, що для осіб з порушенням слуху це важлива праця, яка сприятиме задоволенню їхніх духовних інтересів [УТОГ 2018]. Також Свідками Єгови видається духовна література шрифтом Брайля для сліпих осіб.

Державна реєстрація також дозволила будувати місця для богослужінь, які ми називаємо Залами Царства. Багато з них були побудовані на занедбаних ділянках, які були смітниками. Хоча їхня головна мета – слугувати належними місцями для богослужінь, додатково такі будівлі створюють для місцевих мешканців приємну інфраструктуру. Наприклад у 2019 році у Черкаській області у селищі Чорнобай місцева влада нагородила Свідків Єгови грамотою за «Заклад зразкового благоустрою». У такі проекти за останні 20 років в Україні Свідки витратили більше 72 мільйонів доларів, які фактично були добровільними жертвами самих вірян – такі собі інвестиції у місцевий благоустрій [Чорнобай 2019].

Ставлення держав світу та України до Свідків Єгови. Вищі судові інстанції в різних країнах світу захищають та відстоюють права Свідків Єгови як визнаної релігійної організації, яка має право на свободу віросповідання та совісті. Законослухняний та ненасильницький характер Свідків Єгови добре знаний урядами багатьох країн.

Зокрема, в останні роки по світі, в тому числі в Україні, було прийнято низку судових та урядових рішень на користь релігійної організації. До таких рішень можна віднести наступні. Рішення уряду Швеції від 24 жовтня 2019 року щодо надання державних дотацій. Згідно з законом, вони надаються релігійним групам, які «сприяють підтримці та зміцненню основних цінностей суспільства» і які «є стабільними та відіграють активну роль у громаді». Уряд Швеції зазначив, що Свідки Єгови «виконують усі законні вимоги» [Eriksson 2019: 1, 2].

Ще одне історичне рішення – рішення Верховного суду Республіки Корея

(Південна Корея) від 1 листопада 2018 року. Суд постановив, що відмова від військової служби з мотивів особистих переконань не є злочином. А релігійні переконання є «достатньою підставою» для відмови від військової служби [Supreme Court 2018]. Це рішення створило передумови для виправдання понад 900 молодих Свідків у Південній Кореї, які переслідувалися судом через відмову від військової служби з релігійних мотивів.

Українське правосуддя також захистило від кримінального переслідування Свідка Єгови, який з релігійних переконань просив залучити його до альтернативної служби на заміну військового обов'язку. Так, 23 червня 2015 року Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ ухвалив рішення на користь Віталія Шалайка, Свідка Єгови і колишнього військового, який під час мобілізації подав прохання про альтернативну службу. Усі три судові інстанції, посилаючись на українське законодавство, ст. 9 Європейської конвенції з прав людини та на окремі рішення Європейського суду з прав людини, в яких оцінювались релігійні переконання Свідків Єгови в частині відмови від військової служби як такої, незалежно від її виду і часу призову, стали на сторону релігійних переконань пана Шалайка [ВССУ 2015].

Право на альтернативну (невійськову) службу активно використовується в Україні чоловіками-Свідками, що говорить про їхнє сумлінне ставлення до громадянських обов'язків перед суспільством та державою. Мери міст та керівники підприємств, на яких проходять альтернативну службу молоді Свідки Єгови, констатують їхню «старанну роботу» [Лабай 2020] та «добросовісну, багаторічну і сумлінну

працю» [Ізяслав 2020]. Такі відгуки відображають те, що правильне використання релігійної свободи може принести користь не лише самій людині, а й суспільству.

Втім, це не єдине рішення судових інстанцій на користь Свідків Єгови в Україні. 3 вересня 2019 року Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) виніс рішення на користь Свідків Єгови в місті Кривий Ріг. Суд визнав Криворізьку міську раду винною в тому, що вона свідомо не надала погодження, необхідне для будівництва культової споруди Свідків – Залу Царства. Згідно з рішенням ЄСПЛ, уряд зобов'язаний виплатити двом постраждалим зборам відшкодування завданої шкоди та покриття судових витрат за порушення норм міжнародного права, а саме: статті 9 Європейської Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (захищає свободу думки, совісті та релігії) і статті 1 Першого протоколу до цієї Конвенції (гарантує право власності) [ЕЧПР 2019: 21477/10].

А 10 жовтня 2018 року Верховний суд України постановив, що Свідки Єгови в місті Тетіїв (Київська область) дотримувались будівельного законодавства при будівництві свого Залу Царства. Суд наголосив, що їхнє право на зведення культової будівлі захищене Європейською конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод. Після чотирьох років судових баталій будівля була введена в експлуатацію [ВСУ 2018].

12 листопада 2020 року ЄСПЛ став на захист Свідків Єгови одразу у трьох справах проти України. Вони стосувалися випадків насильства проти членів конфесії та зриву

богослужінь з боку православних священнослужителів та пересічних громадян, що мали місце у 2009, 2012 та 2013 роках у Чернігівській та Одеській областях. В усіх випадках українські правоохоронці відмовилися кваліфікувати це як злочини ненависті на тлі релігійної ворожнечі. Втім ЄСПЛ вказав на достатні докази, що підтверджують саме підрунтя релігійної незгоди як мотив для вчинених злочинів і закликав Україну точніше кваліфікувати злочини та застосовувати відповідні санкції до винних. Це в свою чергу стане запобіжником для повторення таких випадків у майбутньому [ЕЧПР 2020: 60977/14; 36046/15; 47283/14].

Аналіз прийнятих поважними установами рішень та зафіксованих у них відгуків щодо діяльності Свідків Єгови не залишає підстав говорити про цю релігійну організацію як про таку, що може зашкодити суспільству чи носити деструктивний характер. Також це вказує на бажання держави глибше зрозуміти природу феномену Свідків Єгови та адекватно оцінити вплив Свідків Єгови на суспільство.

Висновки. Вищевикладений матеріал свідчить, що Свідки Єгови є міжнародною християнською релігійною організацією, яка вже давно присутня в Україні. Ця організація є сталою, має чітку інституційну структуру, сформовану систему догматів та вчень, розвинену мережу національних центрів та місцевих релігійних громад.

Публіковані матеріали Свідків, які доступні багатьма мовами, доводять, що їхня біблійно-освітня діяльність популяризує християнські цінності. Крім того, їхня євангелізаційна (проповідницька) діяльність сприяє збільшенню кількості членів

релігії Свідків Єгови, справляючи позитивний вплив на добробут українського суспільства в цілому, оскільки теми публікацій Свідків мають загальну суспільну цінність — стосунки у сім'ї, виховання дітей, здоровий спосіб життя та ін.

Свідки Єгови під час євангелізаційної (проповідницької) роботи взаємодіють із співгромадянами різних релігійних поглядів, етнічного походження та культурного досвіду. При цьому їхня чітка релігійна позиція врівноважується зусиллями підтримувати мирні стосунки, поважати різноманітність і традиційні культурні цінності.

Вищі суди України та інших держав, в т.ч. і міжнародні суди, підтримують релігійні права Свідків Єгови. На протипагу нацистській, радянській, сучасній російській пропаганді та сумнівним медіа, що зображали Свідків Єгови як «шпигунів», «агентів» з їхнім шкідливим впливом, Свідки добре інтегровані в сучасне суспільство. Їхнє віросповідання не завдає шкоди суспільству і цілком гармонійно виглядає у сучасній секулярній, але поліконфесійній українській державі.

Список літератури

ECHR 302/02 Case of Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia (2010).

ECHR 21477/10 Case of Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine (2019).

ECHR 60977/14 Case of Zagubnya and Tabachkova v. Ukraine (2020).

ECHR 36046/15 Case of Migoryanu and Religious Community Jehovah's Witnesses of the City of Izmail v. Ukraine (2020).

ECHR 47283/14 Case of Kornilova v. Ukraine (2020).

Eriksson, P. and Eriksson, K. *Application for eligibility for Government grants under the Act (1999: 932) on Support to Religious Communities*. (October 24, 2019). The Government of Sweden, Ministry of Culture.

Gerwarth, R. (2011). *Hitler's Hangman: The Life of Heydrich*. New Haven: Yale University Press.

Hoerni, Prof. Bernard, former President of the French National Order of Physicians. Statement (January 31, 2007).

Ivanenko, S. (2020). Opposition to Jehovah's Witnesses in Russia. *The Journal of CESNUR*. vol. 4. issue 6.

Supreme Court en banc Decision 2016Do10912 [Violation of the Military Service Act] (November 1, 2018). Website of Supreme Court Library of Korea.

The Royal College of Surgeons of England. Code of Practice for the Surgical Management of Jehovah's Witnesses (2002). London

Yearbook of Jehovah's Witnesses (1945). Watch Tower Bible and Tract Society of New York, Inc.

Yearbook of Jehovah's Witnesses (1992). Watch Tower Bible and Tract Society of New York, Inc.

Вартова башта проголошує Царство Єгови (квітень 2016). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.

Верховний Суд України (ВСУ). Постанова у справі №357/4277/17 від 10.10.2018 р. (2018).

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ (ВССУ). Ухвала у справі №5-1583км15 від 23 червня 2015 р. (2015).

Дороги к храму: свидетели Иеговы. Газета «Время», № 22 (18213) (2020). Харків.

Колодний, А. М. (2001). *Експертний висновок, протокол №6*. Київ: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

Звіт про всесвітню діяльність (2019). Вебсайт jw.org

Ізяславська міська рада. Грамота Думановському Денису Руслановичу, підписана міським головою В. Корнійчук (13 березня 2020 р.). Архів Центру Свідків Єгови.

Колодний, А. М. (2017). Вступне слово. *Релігійна свобода*. №5. Київ.

- Колодний, А. М. (2012-2013). Вступне слово. *Релігійна свобода*. №17-18. Київ.
- Колодний, А. М. (2017). Вступне слово. *Релігійна свобода* №2. Київ.
- Лабай, В. *Військова служба – без нарядів та зброї* (17 квітня 2020). Веб-сайт інформгентства Міноборони України «АрміяINFORM».
- Небувале досягнення Свідків Єгови – 1000 мов на JW.ORG* (2019). Вебсайт jw.org
- Онлайн-оголошення про випуск Біблії румунською мовою* (2020). Вебсайт jw.org
- Пробудись! (8 грудня 1995). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! (22 вересня 1999). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! (березень 2015). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! (квітень 2015). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! №1 (2016). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! №3 (2016). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! №1 (2017). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! №2 (2017). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! №3 (2017). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! №4 (2017). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! №2 (2018). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пробудись! №2 (2019). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Пятоха, Николай. *Автобіографія* (1992). *Архів Центру Свідків Єгови в Україні*.
- Свідки Єгови з 9 країн світу зібралися на конгрес у Львові* (2018). Веб-ресурс «Релігія в Україні».
- Свідетели Иеговы – возвещатели Царства Бога* (2007). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- УТОГ. Лист від 31 жовтня 2018 №03-08/566 (2018). *Архів Центру Свідків Єгови в Україні*.

Через що пройшли Свідки Єгови під час Голокосту? (2018). Вебсайт jw.org

Чорнобаївська селищна рада. Грамота голови (2019). *Архів Центру Свідків Єгови в Україні*.

Щорічник Свідків Єгови (2002). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of New York, Inc.

Элбакян, Е. С. (2014). *Религии России*. Москва: ООО “Издательство “Энциклопедия”.

Яроцький, П. Л. (2007). *Історія релігії в Україні*. Том 6. Пізній протестантизм в Україні Київ-Дрогобич: Коло.

References

- Annual Report (Ukr.)* (2019). Website jw.org
- Awake! (December 8, 1995) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! (September 22, 1999) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! (March 2015) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! (April 2015) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! №1 (2016) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! №3 (2016) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! №1 (2017) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! №2 (2017) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! №3 (2017) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! №4 (2017) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! №2 (2018) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Awake! №2 (2019) (Ukr.). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.

- Chornobay Village Council. The Certificate of the Village Head (Ukr.) (2019). Archive of Center of Jehovah's Witnesses in Ukraine.
- ECHR 302/02 Case of Jehovah's Witnesses of Moscow and Others v. Russia (2010).
- ECHR 21477/10 Case of Religious Community of Jehovah's Witnesses of Kryvyi Rih's Ternivsky District v. Ukraine (Ukr.) (2019).
- ECHR 60977/14 Case of Zagubnya and Tabachkova v. Ukraine (2020).
- ECHR 36046/15 Case of Migoryanu and Religious Community Jehovah's Witnesses of the City of Izmail v. Ukraine (2020).
- ECHR 47283/14 Case of Kornilova v. Ukraine (2020).
- Elbakyan, E. (2014). *Religions in Russia* (Rus.) Moscow: 'LTD 'Publishing House Encyclopedia'.
- Eriksson, P. and Eriksson, K. (2019). *Application for eligibility for Government grants under the Act (1999:932) on Support to Religious Communities*. (October 24, 2019). The Government of Sweden, Ministry of Culture.
- Gerwarth, R. (2011). *Hitler's Hangman: The Life of Heydrich*. New Haven: Yale University Press.
- High Specialized Court of Ukraine for Civil and Criminal Cases*. Decision in Case №5-1583кМ15, June 23, 2015 (Ukr.). (2015).
- Hoerni Prof. Bernard, former President of the French National Order of Physicians*. Statement (January 31, 2007).
- Ivanenko, S. (2020). Opposition to Jehovah's Witnesses in Russia. *The Journal of CESNUR*. vol. 4. issue 6.
- Izyaslav City Council*. Certificate to Dumanovskiy Denys (Ukr.) (March 13, 2020). Archive of Center of Jehovah's Witnesses in Ukraine.
- Jehovah's Witnesses Reach New Preaching Milestone – JW.ORG Now Features Content in 1,000 Languages (Ukr.) (2019). Website jw.org
- Jehovah's Witnesses From 9 Countries Gathered on Convention in Lviv (Ukr.) (2018). Website 'Religion in Ukraine'.
- Jehovah's Witnesses – Proclaimers of God's Kingdom (Rus.) (2007). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Kolodnyi, A. *Expert Study, Protocol 6* (Ukr.) (2001). Kyiv: Skovoroda Philosophy Institute.
- Kolodnyi, A. (2017). Introductory word. *Religious Freedom*. №5 (Ukr.) Kyiv.
- Kolodnyi, A. (2012-2013). Introductory word. *Religious Freedom*. №17-18 (Ukr.) Kyiv.
- Kolodnyi, A. (2017). Introductory word. *Religious Freedom*. №20 (Ukr.) Kyiv.
- Labay, V. (2020). *Military Service – Without Uniform and Weapon* (Ukr.). Inform agency 'Army Inform' website of Ministry of Defense of Ukraine.
- Pyatoha, Nikolay (1992). *Autobiography* (Rus.) *Archive of Center of Jehovah's Witnesses in Ukraine*. *Supreme Court en banc Decision 2016Do10912 [Violation of the Military Service Act]* (November 1, 2018). Website of Supreme Court Library of Korea.
- Supreme Court of Ukraine*. Decision in Case №357/4277/17, 10.10.2018 p. (Ukr.) (2018).
- The Royal College of Surgeons of England*. Code of Practice for the Surgical Management of Jehovah's Witnesses (2002). London.
- The Watchtower Announcing Jehovah's Kingdom* (Ukr.) (April 2016). New York: Watch Tower Bible and Tract Society of Pennsylvania.
- Ukrainian Deaf Society. Letter on October 31, 2018 №03-08/566 (Ukr.) (2018). *Archive of Center of Jehovah's Witnesses in Ukraine*.
- Virtual Release of Bible in Romanian* (Ukr.) (2020), Website jw.org
- Ways to Temple: Jehovah's Witnesses. *Newspaper 'Time'*. № 22 (18213) (Rus.) (2020). Kharkiv.
- What Happened to Jehovah's Witnesses During the Time of the Holocaust?* (Ukr.) (2018). Website jw.org
- Yearbook of Jehovah's Witnesses* (1945). Watch Tower Bible and Tract Society of New York, Inc.
- Yearbook of Jehovah's Witnesses* (1992). Watch Tower Bible and Tract Society of New York, Inc.
- Yearbook of Jehovah's Witnesses* (Ukr.) (2002). Watch Tower Bible and Tract Society of New York, Inc.
- Yarotskiy, P. (2007). *History of Religion in Ukraine*. Volume 6. Late Protestantism in Ukraine (Ukr.) Kyiv-Drohobych: Kolo.